न्यायशास्त्रीयविचारपद्धत्या देहात्मवादस्य सम्भावना

बदरीनाथ शुक्लः

बदरीनाथ शुक्ल नव्यन्याय के आधुनिक दार्शनिकों में अपनी विलक्षण प्रतिभा और नवचिन्तन के लिए प्रसिद्ध हैं। उनका यह निबन्ध न्यायशास्त्र के स्वीकृत विचारतन्त्र में रूढ़िभंग की एक अभूतपूर्व चेष्टा है। न्यायदर्शन में आरम्भ से ही आत्मा की धारणा विचार के केन्द्र में रही है। बदरीनाथ जी ने एक प्रकार के देहात्मवाद का समर्थन करते हुए यहाँ नव्यन्याय प्रणाली के सूक्ष्म युक्तिकौशल से दिखाया है कि आत्मा की धारणा को हटा भी दिया जाये तो भी न्याय की व्यवस्था अपने मूलतन्त्र या सिद्धान्त से च्युत नहीं होती।

हम यहां साथ ही पण्डित राजाराम शुक्ल का अधिकारपूर्ण लेख भी दे रहे हैं, जहां राजाराम नव्यन्याय की ही परंपरा, शैली और परिपाटी से बदरीनाथ जी को पूर्वपक्ष बनाते हुए प्रतियुक्तियों द्वारा दिखाते हैं कि बदरीनाथ जी की चेष्टा न्याय में देहात्मवाद को समंजस सिद्ध करने में असमर्थ है।

(विषयोऽयं भारतीयदार्शनिकानुसन्धनपरिषदा सारनाथे समायोजितायां न्याय-पण्डित-गोष्ठ्याम् आचार्यश्रीबदरीनाथशुक्लमहोदयेन प्रस्तुतो विद्वद्भिः साभिनिवेशं सम्यक् चर्चितश्च)।

न्याय-वैशेषिकशास्त्रयोः प्रामाणिकग्रन्थानां पर्यालोचनेन आत्मनो विषय एष निष्कर्षः प्राप्यते यद् आत्मा क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमदिक्कालमनोभ्यो भिन्नं नवमं द्रव्यम्। स च द्विविधः—जीवात्मा परमात्मा च। तत्र जीवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः, शरीरेन्द्रियमनःप्राणेभ्यो व्यतिरिक्तः सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगी, कर्तृत्वभोक्तृत्वाश्रयः, कृत्स्नैर्मूर्तद्रव्यैः संयुज्यमानोऽपि पूर्वार्जितादृष्टवशाद् येन देहेन सह विजातीयसंयोगलक्षणं भोगनियामकसम्बन्धं लभते तेनैव देहेन पूर्वकर्मणाम् उच्चावचानि सुखदुःखात्मकफलानि भुङ्क्ते। नवनवानि च कर्माणि कुर्वन् पुण्यपापापरपर्याययोः धर्माधर्मयोः स्वकीयं कोषं वर्द्धयते। अभिनवैरनुभवैरुत्पाद्यमानं संस्कारराशिञ्च उपचिनुते। सर्वेष्वेषु कर्मसु तदीयादृष्टाकृष्टं मनस्तस्य साचिव्यं विभर्ति। जीवात्मा हि तन्नये ज्ञानेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्म-भावनासुखदुःखात्मकानां नवविशेषगुणानां संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाभिधानां पञ्च-सामान्यगुणानाञ्चाश्रयः; स्वकीयकर्मानुसारेण विविधासु योनिषु जायते। मनुष्यशरीरेण च स्वात्मतत्त्वसाक्षात्कारमासाद्य अपवर्गापरनाम्नो निःश्रेयसस्याधिकारी प्राणि-जीवप्रभृतिशब्दैः व्यपदेश्यश्च।

परमात्मा पुनः जीवात्मभ्यो भिन्नः, अद्वितीयः जगत्कर्ता, वेदप्रणेता, स्वोपासनया च जीवेभ्यो भौमदिव्यसुखप्रदाता, जीवानाञ्च तदर्जितकर्मफलभोगे मोक्षलाभे च तेषां सहायकः, नित्यज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागसहितानां नवगुणानामाधरः। ईश्वर-प्रभु-भगवत्प्रभृतिशब्दैर्व्यपदेश्यः। सृष्टिरक्षा-संहारकर्मानुरोधेन ब्रह्म-विष्णु-शंकरसंज्ञाभिर्बोध्यश्च।

Scanned by CamScanner

बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धक्ये स्मरणानुपपत्त्या मृतदेहे अविद्यमानतया च ज्ञानं न देहाश्रितम्। ज्ञान-मूलकत्वादेवान्येऽपि विशेषगुणा न देहाश्रिताः। एकेनेन्द्रियेणानुभूतस्य स्मृतेः तदिन्द्रियनाशेऽपि जायमानतया एकदेहे अनेकज्ञानिनां सत्त्वे तेषां विपरीतासु दिक्षु युगपद् देहनयनप्रवृत्तिसम्भवनेन देहोन्मथनापत्त्या च ज्ञानादिकं नेन्द्रियाश्रितम्। मनसोऽणुतया ज्ञानादीनां तदाश्रितत्वे तेषां प्रत्यक्षानुपपत्त्या ज्ञानादयो न मनोनिष्ठाः, किन्तु एभ्यो भिन्न आत्मैव ज्ञानादीनामाश्रयः।

अत्र चिन्त्यते—न्यायवैशेषिकग्रन्थेषु उपलभ्यमान एष आत्मवादो विमृश्यमानो नावकाशं लभते, मनसः सहयोगेन शरीरस्यैव आत्मत्वाभ्युपगमसम्भवात्। तथाहि आत्मा नातिरिक्तं द्रव्यम्, देहमनोभ्यामेव तत्साधनीयस्य निखिलप्रयोजनस्य निर्वर्तयितुं शक्यत्वात्। तदेवमेतन्नये देह एव बुद्धि-सुख-दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां प्रत्यक्षयोग्यगुणानामाश्रयः। अयोग्यानां धर्माधर्मभावना-नामाश्रयो मनः। पृथिव्या विशेषगुणानां कारणगतैः सजातीयगुणैः पाकेन वा उत्पाद्यमानतया बुद्ध्यादयः पार्थिवस्य मनुष्यादिदेहस्य विशेषगुणा न भवितुमर्हन्ति। देहावयवानां जडतया बुद्ध्यादिराहित्येन तदीयगुणैः देहे बुद्ध्यादीनामुत्पत्त्यसम्भवात्। पाकेनाऽपि देहे तदुत्पत्तेः पाकजगुणानां सजातीयगुणध्वंसपूर्वकतया दुर्घटत्वादिति न शङ्क्यम्, बुद्ध्यादीनां शरीरस्य सामान्यगुणत्वाभ्युपगमात्। पृथिव्याः सामान्यगुणानामुत्पत्तौ च अवयवगतसजातीयगुणानां पाकस्य वा अनपेक्षितत्वेन शरीरे अन्यसामान्यगुणनामिव बुद्ध्यादीनामपि प्रकारान्तरेण उत्पत्तिसम्भवात्। बुद्ध्यादीनां शरीरस्य सामान्यगुणत्वाभ्युपगमे रूपादीनामिव यावच्छरीरं तदवस्थानमपि नापादयितुं शक्यम्। शरीरगतानां संयोगादिसामान्यगुणानामिव तद्गतानां बुद्ध्यादिसामान्यगुणानामपि शरीरसत्त्वे निवृत्तिसम्भवात्।

बुद्ध्यादीनां शरीरगुणत्वे तेषां कुतो न तदीयविशेषगुणत्वमिति न शङ्कनीयम्, विशेषगुण लक्षणेन तत्संग्रहासम्भवात् तथाहि विशेषगुणत्वं नाम द्रव्यविभाजकोपाधिविशिष्ट-जातिमद्गुणत्वम्। वैशिष्ट्यञ्च स्वाश्रयवृत्तितावच्छेदकत्व-स्वानाश्रयवृत्तितानवच्छेदकत्वोभय-सम्बन्धेन। गन्धत्वं, रूपत्वव्याप्यं नीलत्वादिकम्, अनुष्णाशीतस्पर्शत्वव्याप्यं पाकजन्यातवच्छेदकं वैजात्यम्, अभास्वरशुक्लत्वव्याप्यं पाकजन्यातवच्छेदकं वैजात्यम्, मधुरत्वव्याप्यं पाकजन्यतावच्छेदकं वैजात्यञ्चोक्तोभयसम्बन्धेन द्रव्यविभाजकोपाधिना पृथिवीत्वेन विशिष्टं भवतीति तदाश्रया गन्धादयः पृथिव्याः विशेषगुणाः। शीतत्वस्य, स्नेहत्वस्य, सांसिद्धिकद्रवत्वत्वस्य पाकजन्यतानवच्छेदकमधुरत्वव्याप्यवैजात्यस्य च द्रव्यविभाजकोपाधाना जलत्वेन उक्तसम्बन्धाभ्यां विशिष्टतया तद्वन्तः शीतादयो जलस्य विशेषगुणाः, उष्णत्वं भास्वरशुक्लत्वं च विशिष्टतया तद्वन्त उष्णादयस्तेजसो विशेषगुणाः। द्रव्यविभाजकोपाधिना तेजस्त्वेन विशिष्टतया तद्वन्त उष्णादयस्तेजसो विशेषगुणाः। द्रव्यविभाजकोपाधिना वायुत्वेन पाकजन्यतावच्छेदिकाया अनुष्णाशीतस्पर्शत्वव्याप्याया जातेर्द्रव्यविभाजकोपाधिना वायुत्वेन विशिष्टतया तद्वान् अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शो वायोः विशेषगुणः। शब्दत्वस्य द्रव्यविभाजकोपाधिनाऽऽकाशत्वेनोक्तसम्बन्धाभ्यां विशिष्टतया तद्वान् शब्द आकाशस्य विशेषगुणः। बुद्ध्यादीनां देहगतत्वे तेषां पार्थिवजलीयतैजसवायवीयदेहेषु वृत्तितया बुद्धित्वादिजातयः पृथिवीत्वादिषु न केनापि द्रव्यविभाजकोपाधिनोक्तसम्बन्धद्वयेन विशिष्टाः, अत

Scanned by CamScanner

एव तद्वतां बुद्ध्यादीनां पृथिव्यादिविशेषगुणत्वाऽसम्भवेन बुद्ध्यादयः शरीरस्य न विशेषगुणाः, अपि तु सामान्यगुणा एवेति सुस्पष्टम्।

धर्माधर्मभावनानामेतन्मते मनोनिष्ठतया धर्मत्वादिजातीनां द्रव्यविभाजकोपाधिना मनस्त्वेन उक्तसम्बन्धाभ्यां विशिष्टतया तद्वन्तो धर्मादयो मनसो विशेषगुणाः।

बुद्ध्यादीनां शरीरगुणत्वे रूपादीनामिव तेषामपि चक्षुरादिभिः ग्रहणेन भाव्यमित्यपि न शङ्कार्हम्, शरीरगुणानां केनचिदेकेनैवेन्द्रियेण ग्रहणमिति नियमाभावेन चक्षुषा रूपस्य, त्वचा स्पर्शस्य, घ्राणेन गन्धस्य, रसनया रसस्येव मनसा बुद्ध्यादेर्ग्रहणाभ्युपगमे बाधकाभवात्। शरीरगुणानां बाह्येन्द्रियेणैव ग्रहणमिति नियमेन मनोग्राह्याणां बुद्ध्यादीनां शरीरगुणत्वं न सम्भवतीत्यपि न वक्तुमर्हम्, शरीरस्य ज्ञानादिमत्त्वे तद्ग्राहकस्य मनसोऽपि बाह्यद्रव्यगुणग्राहकतया बहिरिन्द्रियत्वस्वीकारसम्भवाद् अन्तरिन्द्रियत्वव्यपदेशस्य चान्तःस्थितत्वमात्रानुरोधित्वात्। किञ्च शरीरस्य बहिर्भागे विद्यमानानामेव गुणानां बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वनियमः, बुद्ध्यादयस्तु शरीराभ्यन्तरभागे जायन्ते, अतस्तद्ग्रहणार्थम् अन्तरिन्द्रियस्यैवावश्यकतया न रूपादीनामिव शय्यादिसंयोगादीनामिव च बुद्ध्यादीनां बहिरिन्द्रयेण ग्रहणामापादयितुं शक्यम्।

अयमाशयः—सांख्यदर्शने इन्द्रियाणां ज्ञान-कर्म-रूपप्रयोजनभेदेने द्विविधतया उभयविधेन्द्रियाणां सहकारितया यथा मनो ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियोभयात्मकमुच्यते, तथैव बुद्ध्यादेर्देहादिगुणत्वे मनो बाह्यद्रव्यगुणग्राहकतया बहिरिन्द्रियं शरीराभ्यन्तरस्थिततयाऽन्तरिन्द्रियं च। शरीरस्य ज्ञानादिमत्त्वे तस्य रूपादयो यथा अन्येन दृश्यन्ते, तथैव तस्य ज्ञानादयोऽपि अन्येन अनुभूयेरन्, इत्यपि न शङ्कनीयम्। एकशरीरगतस्य रूपादेरन्यशरीरगत चक्षुरादिभिः सन्निकृष्टत्वेनान्येन तद्गुणसम्भवेऽपि एकशरीरगतस्य ज्ञानादेरन्यशरीरस्थेनाणुना मनसा असन्निकृष्टतया उक्तापत्त्यसम्भवात् प्रत्यक्षानुभवस्य इन्द्रियसन्निकृष्टमात्रविषयकत्वात्। शरीरस्य ज्ञानादिमत्वे बाल्ये अनुभूतस्य वार्धक्ये स्मरणानुपपत्तिः, बालवृद्धशरीरयोः भिन्नतया बालशरीरानुभवजन्यसंस्कारस्य वृद्धशरीरे अभावाद् इत्येषापि शङ्का नोचिता, शरीरात्मवादे शरीरगतेनानुभवेन संस्कारोत्पत्तेर्मनसि स्वीकारेण बालशरीरगतमतनसो वृद्धशरीरेऽपि सत्त्वेन मनोनिष्ठसंस्कारमहिम्ना बाल्येऽनुभूतस्य वृद्धशरीरेऽपि स्मरणस्योत्पत्तिसम्भवात्।

देहात्मवादे अनुभवस्य संस्कारं प्रति स्वाश्रयविजातीयसंयोगसम्बन्धेन संस्कारस्य च स्मृतिं प्रति स्वाश्रयविजातीयसंयोगसम्बन्धेन हेतुत्वाभ्युपगमात्। इन्द्रियैः सह शरीरावयवैर्वा सह मनसो यः संयोगः, स न विजातीयमनोदेहसंयोगगत-संयोगत्वव्याप्यवैजात्यभाजनम्, अतो न इन्द्रियेषु शरीरावयवेषु वा संस्कारस्य स्मृतेर्वा उत्पत्त्यापत्तिः। पूर्वभवशरीरसहयोगिनो मनसः तच्छरीरजन्याऽदृष्टवशाद् उत्पन्ने नितान्तं नूतनबालशरीरेऽपि विजातीयसंयोगेन प्रविष्टतया तत्रापि पूर्वशरीरानुभूतार्थस्य स्मरणोत्पत्तौ बाधकाभावेन सद्यो जातस्य शिशोः स्तन्यपाने प्रवृत्तिरपि निर्बाधा, पूर्वशरीरस्थमनसः पूर्वशरीरगतस्तन्यपानेष्टसाधनताऽनुभवजन्यसंस्कारवतः शिशुशरीरेऽनु- प्रविष्टतया तन्निष्ठोक्तसंस्कारमहिम्ना तत्र स्तन्यपानेष्टसाधनतामरणस्य निरुपद्रवत्वात्।

Scanned by CamScanner

देहात्मवादे पूर्वशरीरेणानुभूतार्थस्योत्तरशरीरेण स्मृतेरुपगमे चैत्रेणानुभूतस्य मैत्रे स्मरणापत्तिरित्यपि नापादयितुं शक्यम्, चैत्रानुभवजन्यसंस्कारस्य चैत्रमनस्येव सत्त्वात् तस्य च मैत्रशरीरेऽसत्त्वात् ।

वर्तमानदेहस्वरूप आत्मा आजीवनं विविधेषु कर्मसु व्यापृतो भवति। न च समेषां कर्मणां फलं लभते। मृते तस्मिन् तदभुक्तफलककर्मणां वैय्यर्थ्यरूपं कृतहानं नूतनदेहस्वरूप आत्मा च जन्मकालादेव सुखदुःखात्मकानि फलानि भुङ्क्ते, इति अकृतकर्मणामपि फलोदयरूपोऽकृताभ्यागमश्च देहात्मवादे दुष्परिहरे, इत्यपि न वक्तुमर्हम्, वर्तमानशरीरेण कृतानामभुक्तफलानां कर्मणां धर्माधर्मव्यापारभाजनस्य तदधिष्ठातृमनसो नूतने तदर्जितादृष्टजनिते देहे प्रवेशेन तत्र तत्कर्मणां फलभोगसम्भवेन तेषां सार्थक्यात्। सर्वथा नूतने देहेऽपि पूर्वदेहकृतकर्मणामेव फलोदयेनाकृताभ्यागमस्याभावाच्च। देहात्मवादे नायं नियमो यद् यो यत्कर्म करोति, स एव तत्फलं भुङ्क्ते, तस्यातिरिक्तात्मवादस्य चिरप्ररूढवासनामूलकतया प्रकृतवादेऽनभ्युपगमात्, तत्स्थाने यन्मनोऽविष्ठितेन देहेन यत्कर्म क्रियते, तत्फलं तन्मनोऽधिष्ठितेनैव देहेन भुज्यत इति नियमोपगमात्। मनसि देहाधिष्ठातृत्वं देहानुयोगिकविजातीयसंयोगप्रतियोगित्वं देहस्य मनोऽधिष्ठितत्वं च मनः प्रतियोगिक विजातीयसंयोगानुयोगित्वम्। शरीरेण कृतयोर्विहितनिषिद्ध कर्मणोर्मनस्यसत्त्वेन कुतस्तत्र ताभ्यां पुण्यपापोदयः? कथं च मनोनिष्ठाभ्यां ताभ्यां तद्रहिते नूतने शरीरे सुखदुःखात्मकफलोदय इत्यपि नाशङ्कितुं शक्यम् शरीरकर्मणः स्वाश्रयविजातीयसंयोगेनादृष्टं प्रति मनोनिष्ठादृष्टस्यापि तादृशसम्बन्धेन सुखदुःखात्मकफलं प्रति कारणत्वोपगमेनोक्तशङ्काया अनवकाशत्वात्। अनुभवसंस्कारस्मृतिषु कर्मादृष्टफलेषु च साक्षात् सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभावस्य उक्तसम्बन्धेन तेषु कार्यकारणभावापेक्षया लाघवात् तदनुरोधेनातिरिक्तात्मवाद एव स्वीकर्तुमुचित इति वचनमपि न चारुतामञ्चति, क्लृप्तपदार्थाश्रयेणैव लघुगुरुकार्यकारणभावपक्षयोरुपस्थितौ लघुकार्यकारणभावस्यादरात् ।

यथा मीमांसकमते साध्यव्याप्यो हेतुः, हेतुमान् पक्ष इति द्वयोर्ज्ञानयोर्वादिप्रतिवादिसम्मतयोरनुमितिं प्रति कारणता, नैयायिकनये च साध्यव्याप्तहेतुमान् पक्ष इति ज्ञानस्य वादिप्रतिवादिसम्मतस्यानुमितिं प्रति कारणतेति पक्षद्वयोपस्थितौ लाघवेन नैयायिकसम्मत एव कार्यकारणभावो मन्यते, तन्मते कार्यकारणतावच्छेदकगर्भे तत्तत्पुरुषाप्रवेशात् समवायसम्बन्धनानुमितिं प्रति तज्ज्ञानस्य हेतुताभ्युपगमेनान्यदीयात्तादृशज्ञानादन्यस्यानुमित्यापत्तेरसम्भवात्, मीमांसकमते नैकस्य व्याप्तिग्रहेऽन्यस्य पक्षधर्मताग्रहे, एकत्र हेतौ व्याप्तिग्रहे, अन्यहेतौ पक्षधर्मताग्रहे चानुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयतत्साध्यपक्षहेतुकानुमितौ तत्तत्पुरुषीयतद्धेतुधर्मिकतत्साध्यव्याप्तिग्रहस्य तत्तत्पुरुषीयतत्पक्षधर्मिकतद्धेतुमत्ताग्रहस्य च हेतुताया अभ्युपगन्तव्यतया पुरुषभेदेन कार्यकारणभावानन्त्यप्रयुक्तगौरवाद् मीमांसकसम्मतः कार्यकारणभावस्त्यज्यते।

यथा वा अन्यधर्मितावच्छेदकयोग्यताज्ञानादपरधर्मितावच्छेदकशाब्दबोधापत्तिवारणाय शाब्दबोधयोग्यताज्ञानकार्यकारणभावावच्छेदकगर्भे धर्मितावच्छेदकनिवेशस्याशक्यतया धर्मितावच्छेदकभेदमूलकानन्त्यप्रयुक्तगौरवग्रस्तः। योरात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावो

धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्या च तयोः कार्यकारणभाव एकपुरुषीययोग्यताज्ञानादपरपुरुषस्य शाब्दबोधापत्तिपरिहाराय तत्तत्पुरुषीयत्वगर्भोऽपि तत्तत्पुरुषातिरिक्तधर्माणां कार्यकारणभावावच्छेदकगर्भेऽप्रवेशेन लाघवललित इति आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या तयोः कार्यकारणभावमस्वीकृत्य धर्मितावच्छेदकनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव तयोः कार्यकारणभावः स्वीक्रियते।

प्रकृते तु नैषा स्थितिः, अतिरिक्तात्मनो वादिप्रतिवादिभ्यामनभ्युपगतत्वेनानुभवसंस्कारस्मृतिषु कर्मादृष्टफलेषु च साक्षात् सामानाधिकरण्येन हेतुहेतुमद्भावपक्षः प्राप्त एव नास्ति, तत्प्राप्तये चानन्तानां विभुद्रव्यात्मकानां जीवानां कल्पना चातीव गौरवग्रस्ता। अतस्तेषु उक्तपरम्परासम्बन्धेन कार्यकारणभावात्मन एकमात्रपक्षस्यैव प्राप्ततया तदभ्युपगम एव न्याय्यः।

किञ्च अतिरिक्तात्मवादे 'अहं गच्छामि', 'अहं जानामि' इत्यादिप्रयोगेषु आख्यातार्थभेदकल्पनाप्रयुक्तमपि गौरवं दुर्वारम्। प्रथमस्थले कृतेः द्वितीयस्थले चाश्रयत्वस्य आख्यातार्थतायाः स्वीकार्यत्वात्। देहात्मवादे चोभयत्र आश्रयत्वमात्रस्यैव तदर्थत्वसम्भवात्। किञ्च चैत्रादिपदस्य शरीरगतचैत्रत्वादिजातिप्रवृत्तिनिमित्तकतया चैत्रादिपदार्थस्य शरीररूपतया 'चैत्रो गच्छति' इति वाक्येन चैत्रे गमनाश्रयत्वबोधोपपत्तिसम्भवेऽपि 'चैत्रो जानाति' इति वाक्यश्चैत्र ज्ञानाश्रयत्वबोधस्य अतिरिक्तात्मवादे दुर्घटत्वम्। 'ज्ञा'धातूत्तराख्यातस्य अवच्छेदकत्वमर्थमङ्गीकृत्य तद्वाक्यतो यथार्थशाब्दबोधोदयो नोपपादयितुं शक्यः, तथा सति ईश्वरीयज्ञानस्य नित्यतया अनवच्छिन्नत्वेन 'ईश्वरः सर्वं जानातीति' वाक्यार्थबोधस्यानुप- पत्तिप्रसङ्गात्। चैत्रादिपदानां स्वाश्रयत्व-स्वाश्रयावच्छेद्यत्वान्यतरसम्बन्धेन चैत्रत्वादिजातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभ्युपगमेन शरीरआत्मोभयपरतामभ्युपेत्य आख्यातस्य च आश्रयत्वार्थकतां स्वीकृत्यापि 'चैत्रो गच्छति' 'चैत्रो जानाति' इत्येतद्वाक्यार्थबोधो नोपपादयितुं शक्यते, 'चैत्रो न जानातीति' वाक्यार्थबोधस्य सत्वेऽपि 'चैत्रो जानातीति' बोधस्यापत्तिप्रसङ्गात्। प्रथमस्य शरीरमाश्रितत्य द्वितीयस्य चात्मानमाश्रित्य द्वयोरपि युगपदुत्पत्तिसम्भावात्।

देहात्मवादमाश्रित्य कश्चिदेवमाशङ्कते यत् संस्कारस्य स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन स्मृतिं प्रति कारणत्वे तेन सम्बन्धेन तस्य शरीरनिष्ठताया इव इन्द्रियनिष्ठताया अपि सत्त्वेन इन्द्रियेऽपि स्मृत्युत्पादापत्तिः, इन्द्रियेऽपि स्मृत्याश्रयत्वस्वीकारे ज्ञानाश्रयत्वेन तस्याप्यात्मत्वापत्तिः। परमियं शङ्का नोचिता, इन्द्रियदेहावयवादिव्यावृत्तेन स्वाश्रयविजातीयसंयोगेनैव संस्कारं प्रत्यनुभवस्य स्मृतिं प्रति च संस्कारस्य हेतुत्वोपगमेनोक्तापत्त्यसम्भवात्।

अत एव घटपटादिष्वपि मनस्संयोगसम्भवेन तत्रापि स्मृतेरुत्पत्तेः सम्भाव्यतया तेषामपि आत्मत्वापत्तिरित्यपि नाशङ्कितुं शक्यम्, कारणतावच्छेकसम्बन्धतयाऽभ्युपगतस्य मनोविजातीयसंयोगस्य तेष्वभावात्। समानकालीनत्वैकज्ञानविषयत्वादीनामपि स्वाश्रयसंयोगसमकक्षतया तत्सम्बन्धैरपि स्मृतिं प्रति संस्कारस्य हेतुत्वापत्त्या सम्पूर्णस्य जगत एवं ज्ञानाश्रयत्वेन आत्मत्वापत्तिशङ्का तु शङ्कितुः दुस्साहसमात्रसूचिका, अतिरिक्तात्मवादे मूर्तद्रव्यमात्रे आत्मनः संयोगसत्त्वेऽपि तत्समकक्षस्य समानकालीनत्वादिसम्बन्धस्यापि घटादिषु सत्त्वेऽपि यथा न घटाद्यवच्छेदेन आत्मनि ज्ञानोत्पत्तिः; अपि तु तत्तदात्मविजातीयसंयोगाश्रयतत्तद्देहावच्छेदेनैव ज्ञानोत्पत्तिर्भवतीति शरीरस्यैव ज्ञानाद्यवच्छेकत्वं न घट-पटादीनाम्, तथैव देहात्मवादे

Scanned by CamScanner

मनस्संयोगस्य तत्तुल्यस्य सम्बन्धान्तरस्य च घटपटादिषु सत्त्वेऽपि न तत्र स्मृत्याद्युत्पत्तिः। किन्तु संस्काराश्रयमनसो विजातीयसंयोगाश्रये शरीर एव स्मृत्याद्युत्पत्तिः, इति तत्त्वस्य अनायास-वेद्यस्याज्ञानमूलकत्वादुक्तशङ्कायाः।

देहात्मवादमाक्षेप्तुकामः कश्चिदेवं ब्रूते यद् देहमनोभ्यां जीवात्मनो निराकरणप्रयासो देहमनसोरुभयोरात्मत्वाभ्युपगमे पर्यवस्यति। न चैवं स्वीकर्तुमर्हम्, देहस्यानित्यतया मनसश्च नित्यतया आत्मनि विरुद्धयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः समावेशप्रसङ्गात् कदाचिदहं नित्यः, कदाचिदहं नश्वर इत्यनुभवविरुद्धस्य प्रतीतिभेदस्य प्रसङ्गाच्च; परमिदं वचनं न चारु, गौतमेन 'इच्छाद्वेष प्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनोलिङ्गम्'[1] इति सूत्रेण आत्मलिङ्गतया उक्तानामिच्छादिज्ञानान्तगुणानां देहात्मवादे देह एव स्वीकारेण तत्रैव आत्मत्वस्य मनसि च तदाश्रयत्वमस्वीकृत्य धर्माधर्मभावना-मात्राभ्युपगमेनैव तदुपकरणत्वस्य स्वीकृत्या देहमनोभ्यां जीवात्मनो निराकरणप्रयासस्य देहमनसोरुभयोरात्मत्वाभ्युपगमपर्यवसायिताबुद्धेरनवधानमूलकत्वात्।

मनसोऽणुपरिमाणतया तस्य शरीरव्यापित्वाभावेन आनखशिखान्तं समग्रं शरीरं व्याप्य उत्पत्तिमत्त्वेनानुभूयमानाया बुद्धेः समग्रशरीरव्यापिनोऽतिरिक्तात्मनोऽस्वीकारे देहात्मवादे उपपत्तिर्न भवितुमर्हतीति शङ्कापि नोचिता, अतिरिक्तात्मवादे आत्ममनःसंयोगस्य एकदा शरीरस्य कस्मिंश्चिन्मनःसम्मिते भाग एव सत्वेऽपि यथा समग्रं शरीरं व्याप्य उत्पत्तिमत्तयाऽनुभूयमाना बुद्धिरुपपद्यते, तथैव देहात्मवादेऽपि तदुपपत्तिसम्भवे बाधकाभावात्।

आपामरसाधारणानुभवानुसारं मनोऽन्तरिन्द्रियम्। 'मनसा करोमि', 'मनसा अवधारयामि' इत्यादिप्रतीतिबलेन च करणमात्रम्, अतः करणमात्रस्य तस्यात्मत्वाभ्युपगमः सर्वलोकसिद्धस्यात्म-कर्तृत्वाभ्युगमस्य विरुद्ध इति शङ्कापि नोचिता, देहात्मवादे देहमात्रस्यैवात्मत्वम्, मनसश्च तदुपकरणत्वमात्रम्, नात्मत्वमिति पूर्वमेव स्पष्टीकृतत्वात्।

मनोगतस्यादृष्टस्य शरीरे चैतन्याधायकत्वस्वीकारे मृतशरीरे नियमतश्चैतन्याभावानुपपत्तिः, शरीरमरणोत्तरमपि चैतन्याधायकादृष्टविशिष्टमनसो विद्यमानत्वादिति शङ्का तु न सुलभावकाशा, शरीरस्य मरणकाल एव नियमेन तेन सह मनसः सम्बन्धविनाशस्यातिरिक्तात्मवादे शरीरस्य मरणकाल एव तेन सह आत्मनो विजातीयसंयोगविनाशस्येव जायमानत्वात्।

यदि शरीरमात्मा, तर्हि 'राहोः शिरः' इतिवद् 'मम शरीरम्' इत्यादि प्रयोगाणां भाक्तत्वेन कथञ्चित् समर्थनेऽपि अहं शरीरमित्येतादृशप्रयोगः कदापि कुतो न प्रवर्तते, इत्येष प्रश्नः दुरुत्तर इति कथनमपि नौचित्यमञ्चति, शब्दप्रयोगस्य शब्दार्थज्ञानाधीनतया अहं शरीरमिति ज्ञानाभावेन तादृशप्रयोगस्य प्रवृत्त्यभावात्। शरीरस्यात्मत्वे तादृशं ज्ञानमेव कुतो न जायते इत्यपि न शङ्कितुं शक्यम्, अहमर्थस्य स्वगतयोग्यगुणाश्रयेणैव ग्राह्यत्वनियमेन 'अहं स्थूलः', 'अहं कृशः', 'अहं सुखी', 'अहं दुःखी' इत्यादिरूपेणैव अहमाकारज्ञानस्य आनुभविकत्वेन अहं शरीरमित्याकारक-ज्ञानस्यातिरिक्तात्मवादे अहमात्मेति ज्ञानस्येवानुदयात्। अतिरिक्तात्मवादेऽपि अहमात्मेत्यनुभवस्य आपामरसाधारण्येन स्वीकरणं न सम्भवति, अन्यथा तस्य विवादविषयत्वानुपपत्तेः। अत एवोक्तं

1. न्या.सू. 1.1/10

Scanned by CamScanner

भावापरिच्छेदे विश्वनाथेन—'अध्यक्षो विशेषगुणयोगतः' योग्यविशेषगुणस्य ज्ञानसुखादेः सम्बन्धेन आत्मनः प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, नान्यथा।

क्षिप्तविक्षिप्तादिचित्तभूमिषु शरीरावयवेभ्यः समग्रात् शरीराच्च आत्मबुद्धेरपसारो देहात्मवादे समर्थयितुं न शक्यः, एषाऽपि चिन्ता निराधारा, देहात्मवादेऽपि तादृशीनां चित्तभूमीनां सम्भवेन तन्मूलकस्यात्मबुद्धेपसारस्य सम्भवे बाधकाभावात्।

'अहं वा न वेति' न कश्चित् सन्देग्धि, शरीरमात्मा वा न वेति विचारवन्तो मनीषिणोऽपि संशेरते, यदि शरीरमेवात्मा, तदा तत्रात्मत्वसन्देहे कुतो न कस्यापि 'अहं वा न वेति सन्देहः' इति प्रश्नोऽपि नोचितः, यतोऽतिरिक्तात्मवादे शरीरमनात्मेति निश्चयो देहात्मवादे च शरीरमात्मेति निश्चयः, अतो वादद्वय एवोक्तसन्देह आहार्यः, अहमाकारनिश्चयश्चानाहार्यः अतिरिक्तात्मवादे देहात्मवादे चोभयत्र समानः, स च 'अहं वा न वेति' संशयस्य विरोधी, अतः शरीरे आहार्यात्मसन्देहेऽपि अहमाकारनिश्चयस्य निर्बाधतया तत्प्रतिबन्धवशान्नोदेतुमर्हति तादृशः संशयः।

अत्रायमाशयो यद् अहमिति शब्दस्योच्चारणकर्तैव अहमर्थो भवति, अतोऽतिरिक्तात्मवादे अहमिति शब्दप्रयोक्ता अतिरिक्त आत्माऽहमर्थः, देहात्मवादे अहमितिशब्दप्रयोक्ता देहः अहमर्थः, उभयोरेव स्वस्वमतानुसारेण अहमर्थस्य अस्तित्वं निश्चितम्, अतः 'अहमस्मि वा न वेति' स्वरूपे पर्यवसायिनः 'अहं वा न वेति' संशस्य अहमस्मीति निश्चयप्रतिबध्यतया न तदुत्पत्तिसम्भवः, शरीरे आत्मत्वस्योक्ताहार्यसंशये सत्यपि अहमस्मीति निश्चयस्याक्षुण्णत्वात्।

शरीरमेव 'अहं शरीरं वा न वा' इति विमृशतीति कथनं देहात्मवादेऽतिविचित्रमिति वचनमपि देहात्मवादाक्षेप्तुर्न चारुतां धत्ते, यतोऽतिरिक्तात्मवादे 'अहं न शरीरम्' इति निश्चयः, देहात्मवादे च 'अहं शरीरम्' इति निश्चयः, अत उभयोरेव वादयोरुक्तविमर्शस्याहार्यत्वेन देहात्मवादे शरीरस्य 'अहं शरीरं वा न वा' इति विमर्शकर्तृत्वकथनं कुतो विचित्रमिति स एव वक्तुमर्हति।

अहमिति प्रतीतिः कदाचित् मूर्धतो जायते, कदाचित् तदीयमज्जातन्तुभ्यो जायते, अतो देहात्मवादे 'अहं मे मूर्धा मज्जातन्तवो वा' एतादृशानुभवस्योदयोऽनिवार्य इति कथनमपि न पाण्डित्यानुरूपम्, मूर्धादितो जायमानाया अपि प्रतीतेस्ततो भिन्ने देहाभिधे अवयविन्येवं विद्यमानतया तस्येवाहमर्थत्वाद् अहमर्थताया ज्ञानाश्रयत्वनियतत्वात्।

'अहम्' प्रतीतिरन्यसकलशरीरसुखदुःखादिप्रतीतिभ्यो नितरां भिन्नेति सर्वानुभवः, अतः शरीरतो मनस्तोऽपि भिन्नं किमपि तस्या अधिष्ठानमावश्यकमिति कथनमपि न मनीषानुरूपम्, केवलाया 'अहम्' इत्याकारायाः प्रतीतेरतिरिक्तात्मवादिभिरप्यस्वीकारात्। अहमितिशाब्दजबोधस्तु अहमुच्चारयितृनिष्ठो देहात्मवादे अहमुच्चारयितरि देहेऽधिश्रित इति कुतस्तस्या अधिष्ठानान्तरापेक्षेति दुर्ग्रहम्।

स्वप्नसदृशीषु कासुचित् चैतन्यावस्थासु बाह्यपदार्थानां स्वशरीरस्यापि च सत्यत्वं सन्दिग्धं तिरोहितं विपर्यस्तं प्रतिषिद्धं च भवदुपलभ्यते, परमात्मनः सत्यत्वं तथा भवन्नोपलभ्यते, यदि शरीरमेवात्मा, तदा तस्यापि सत्यत्वं कुतो न तादृशं भवदुपलभ्यते, एषा शङ्कापि निःसत्त्वा, सतां पदार्थानां सत्यतायास्तथाप्रतीतेर्भ्रमतया यादृशदोषजन्यत्वं तादृशदोषेणैव तत्काले शरीरे

Scanned by CamScanner

आत्मत्वबुद्धेः प्रतिबन्धेनात्मरूपतया शरीरस्य सत्यतायाः सन्दिग्धत्वाद्यसम्भवात्। सत्यं शरीरमेव आत्मा न तौ मिथोऽन्यौ, किन्तु चेष्टाश्रयत्वलक्षणं शरीरत्वं ज्ञानाद्याश्रयत्वरूपमात्मत्वं परस्परं भिन्नम्, उक्तासु चैतन्यावस्थासु तादृशप्रतीत्याधायकदोषवशात्र तदानीं देहे आत्मत्वबुद्धिः, किन्तु शरीरत्वस्यैव बुद्धिः, अतः शरीरत्वेन गृह्यमाणस्यै देहस्य सत्यत्वं सन्दिग्धत्वादिभाग्, न त्वात्मत्वेन गृह्यमाणस्येति विभावनीयम्।

शरीरात्मवादं विरोद्धुमुत्सहमानाः केचन साहसिनो वक्ष्यमाणोपमान् प्रश्नानुत्थापयन्त आत्मनः पण्डितप्ररूपतां प्रदर्शयितुं यतन्ते, यथा—

(1) समवायिकारणनाशे द्रव्यनाशस्यानिवार्यतया विषधरेण दष्टाङ्गुलेश्छेदे शरीरसमवायिनोऽङ्गल्यात्मनोऽवयवस्य नाशेन शरीरात्मनो नाशस्यावश्यम्भावेन विनष्टाङ्गुलेः पुंसः 'अहं मृतः' इति कुतो न प्रतीतिः?

(2) योऽहं पूर्वजन्मनि पुण्यमर्जितवान्, सोऽहं वर्तमाने जन्मनि सुखमनुभवामि, योऽहं पूर्वजन्मनि पापं संचितवान्, सोऽहमस्मिन् जन्मनि दुःखमनुभवामि। अहमस्मिन् जन्मनि पुण्यकर्म करोमि, येनाग्रिमे जन्मनि सुखी स्याम्, इत्येवं पूर्वापरजन्मनोरेक एवाहमर्थो मनुष्यैरनुभूयते। यदि शरीरमेवाहमर्थ आत्मा स्यात्, तदा विभिन्नयोः जन्मनोरेकस्य देहात्मनोऽभावेन कुतो नानुपपत्तिरुक्तानुभवस्य?

(3) शरीरस्यात्मत्वे कुतो नैषा प्रतीतिः, 'अहं शरीरम्' इति, कुतो 'मदीयं शरीरम्' इत्येवमेव प्रतीतिः, शरीरस्याहमर्थत्वे षष्ठीव्यपदेशस्य कथमुपपत्तिः?

(4) धर्माधर्मनिर्णयः श्रुतिसिद्धः, तदनुसारं मनसि धर्मादीनां कल्पनं कथं युज्येत, एतत्सन्दर्भे गोतमोक्तिश्च कथमुपपद्येत?

आग्नेयेष्टौ पठनीयेन मन्त्रेण निर्दिष्टः 'शरीरं ते पृथिवीं गच्छतु' इत्यर्थः कथं सङ्गच्छेत? शरीरस्यात्मत्वे 'ते' इत्यनेन तस्यैव वक्तव्यतया 'शरीरम्' इत्यनेन सह तदीयस्य भेदसम्बन्धस्य दुर्घटत्वात्, न्यायवार्तिकस्येदृशः सङ्केतः कथं युज्येत?

(5) देहप्राणमनोविज्ञानसुखेषु उत्तरोत्तरस्यातिप्रियत्वेन तत्प्राप्तये पूर्वपूर्वस्य त्यागदर्शनात् कथमौपनिषदस्यात्मनोऽपलापः शक्यक्रियः?

एषु प्रश्नेषु प्रथमस्य विषये वक्ष्यमाणं वेदितव्यम्—

सर्पेण दष्टाङ्गुलेश्छेदे सति साङ्गुलिशरीरात्मनो नाशे तदङ्गुलिहीनः खण्डशरीरात्मा जायते, तथा च यो देहात्मा नष्टः, अविद्यमाने तस्मिन् नोक्ता प्रतीतिरापादयितुं शक्या, प्रत्येतुरभावात्। यश्च खण्डदेहात्मा जातः, स न नष्ट इति तत्र मृतत्वस्य बाधेन न तत्राप्युक्ता प्रतीतिरापादयितुं युक्ता, अङ्गुलिहीनदेहात्मनो जाततया तस्य 'अहमुत्पन्नः' इति कुतो न प्रतीतिरित्यप्यापादनं न युक्तम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात्, उत्पन्नस्य च प्रत्यक्षताया असन्दिग्धत्वात्। किञ्च कथितकल्पा प्रतीतिः देहातिरिक्तात्मवादेऽपि दुष्परिहरा, कृशत्वादेर्देहधर्मस्यात्मन्यारोपेण छिन्नदष्टाङ्गुलेः पुंसः 'अहं मृतः' इत्यादिप्रत्ययस्य सम्भवात्।

Scanned by CamScanner

द्वितीयप्रश्ने तावदेवं विज्ञेयम्—

उक्तोऽनुभव उत्तरजन्मस्थेऽहमर्थे पूर्वजन्मस्थस्याहमर्थस्य नाभेदमवगाहते; किन्तु तत्सजातीयाभेदमवगाहते, साजात्यं च तयोरभिन्नमनस्कत्वेन, उक्तिरियं नैव न्यक्कर्तुमर्हा, 'सैवेयं दीपकलिका', 'सैवेयं गुर्जरी' इत्याद्यनुभवानां तथात्वस्य सर्वसम्मतत्वात्।

तृतीय प्रश्ने तावदित्थमवगन्तव्यम्—

अहमर्थस्य सर्वैः सुखादिमत्तयैवानुभूयमानतया यथाऽतिरिक्तात्मवादे 'अहं सुखी', 'अहं दुःखी' इत्यादिरूपैव प्रतीतिः, कृशत्वादेर्देहधर्मस्यारोपेण 'अहं कृशः' इत्यादिरूपेणैव वा प्रतीतिः सर्वानुभवसिद्धा, न तु 'अहं देहतो भिन्नः, अहमात्मा' इत्यादिरूपा, तथैव देहात्मवादेऽपि 'अहं सुखी' इत्यादिरूपैव प्रतीतिः, न तु 'अहं शरीरम्' इत्यादिरूपा, 'मम शरीरम्' इति षष्ठीव्यपदेश्या अहमर्थशरीरयोः सम्बन्धप्रतीतिश्च 'राहोः शिरः', 'ममात्मा' इत्यादिप्रतीतितुल्यतया न शक्यानुपपत्तिका।

चतुर्थे प्रश्ने तावदेवं विज्ञेयम्—

सत्यं धर्माधर्मनिर्णयः श्रुत्यधीनः, श्रुतिश्च धर्मादीनामात्मनिष्ठत्वप्रतिपादिका, किन्तु श्रुत्या धर्मादीनामाश्रयत्वेन प्रतिपाद्य आत्मा देह एव, तदन्यो वेति यदि चिन्त्यते, तदा तस्य देहरूपता प्रदर्शितयुक्तितत्या सिध्यन्ती न शक्यपरिहारा। एतत्सन्दर्भे गोतमोक्तिर्नान्धेन सत्ता चिन्त्या; किन्तु तर्कदृशैव दृश्या, तथा च सति तदुक्तेरुपपत्तिर्देहात्मवादेऽपि न दुर्घटा, किञ्च देहात्मा यदि युक्तिबलात् सिध्यति, तदा कस्याप्यन्यथावचनेन स न बाधितुं शक्यः, यथोक्तं गदाधरेण व्युत्पत्तिवादे—'न हि कस्यचिद् ग्रन्थकृतो विपरीतलेखनं युक्तिबलाद् वस्तुसिद्धौ बाधकम्'।

'शरीरं ते पृथिवीं गच्छतु' इत्यत्र च सप्राणदेहस्वरूप आत्मा सम्बोध्यः, तस्य निष्प्राणेन शरीरेण कथञ्चिद् भेदसम्बन्धः सूपपन्न एवेति, तत्रापि न काचिदनुपपत्तिः, अत्रार्थे न्यायवार्तिककृत्कृतसङ्केतोऽपि युक्ततां न त्यजति कथञ्चिदपि देहात्मवादे।

पञ्चमे प्रश्ने तावदित्थमवसेयम्—

अस्ति मनीषिणां मतिभेदः स्वरूपे औपनिषदस्यात्मनः। केचन तमणुम्, केचन विभुम्, केचनाद्वितीयम्, केचन सद्वितीयम्, केचन निर्धर्मकम्, केचन कर्तृत्वादिधर्मकम्, केचन ज्ञानानन्दात्मकम्, केचन ज्ञानानन्दाश्रयं मन्यन्ते। तथा च यथेमा अनेका मतयस्तद्विषये प्रवृत्ताः, तथैव ज्ञानसुखाद्याश्रयो धर्माधर्मसंस्काराश्रयेण मनसोपजुष्टो देह एवोपनिषत्प्रतिपाद्य आत्मेत्यप्येका मतिः प्रवर्तते चेत् किं क्षीयते लोकस्य? अतो देहात्मवादे नापलापप्रसक्तिरौपनिषदस्यात्मन इति सुव्यक्तम्।

एतस्मिन् वादे च यत्र तत्र ग्रन्थेषु समुपलभ्यमानो देहिशब्दः, आत्मशब्दो जीवशब्दः, ईदृशोऽन्यो वा शब्दो मनःपरतया देहप्रवाहपरतया वा शक्यव्याख्यानतया न तादृशैर्वादस्यास्यापवादः स्वप्नेऽपि शङ्कार्हः।

देहात्मवादे शरीरस्य सुखसमृद्धिसम्पन्नतासम्पादनमेव परमः पुरुषार्थः, तदुपेक्षया लोककल्याणाय खेदस्वीकारे दृश्यमाना मानवप्रवृत्तिरस्मिन् वादे कथमुपपद्येत? अयं प्रश्नोऽपि

Scanned by CamScanner

देहात्मवादे न दुरुत्तरः, यतो यथा अतिरिक्तात्मवादे लोकप्रवृत्तिः प्रायेण स्वस्य सुखितायां निर्दुःखतायाश्च सम्पादनायैव भवति, कतिपयविवेकिनामेव च स्वसुखनिरभिलाषतापूर्वकं लोकहिताय खेदस्वीकारे प्रवृत्तिः भवति, तथैव देहात्मवादेऽपि तदुपपत्तौ न कश्चित् प्रत्यूहः, अतिरिक्तात्मवादी यथा स्वभिन्नानां हिताय स्वसुखाभिलाषं शिथिलीकृत्य प्रवर्तते, खेदं च सहते, तथैव देहात्मवादी अपि यदि सुशिक्षितः सुसंस्कृतो विवेकी, तदा स्वसुखे निरभिलाषः सन् स्वभिन्नानां देहात्मनां हिताय प्रवर्त्तिष्यत एव खेद सहिष्यत एव।

संसारेऽस्त्येव विपुलो देहात्मवादिवर्गः, यस्य सदस्येषु बहवो लोकहितायात्मनो महान्तं धनराशिमुत्सृज्य विद्यालयचिकित्सालयादीनां निर्मापणे आनन्दमनुभवन्ति। कश्चिद् विपश्चिदेवमाशङ्कते यद् देहात्मवादे अदृष्टभावनयोर्मनोनिष्ठत्वस्वीकारे सुषुप्तौ मनसः पुरीतत्यां प्रवेशे तत्काले श्वासप्रश्वासयोर्गतिर्दुरुपादा स्यात्, अतोऽदृष्टाद्याश्रयस्यातिरिक्तात्मनः स्वीकार आवश्यकः, तत्सत्त्वे तत्प्रयत्नेन श्वासप्रश्वासयोर्गतिसम्भवात्। परमेषाऽपि शङ्का निर्जीवप्रायैव, त्वङ्मनःसंयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रत्येव कारणत्वात्, सुषुप्तौ ज्ञानानुदयादेव तन्मूलकेच्छा-द्वेषादीनामनुदयस्य सूपपन्नत्वात्, जीवनयोर्नियलस्य श्वासादिगतिसम्पादकस्य ज्ञानानपेक्षतया जीवनादृष्टमात्रमूलकतया पुरीततिस्थितस्यापि मनसो जीवनादृष्टजन्येन शरीरयत्नेन श्वासादीनां गत्युपापादनसम्भवात्।

देहात्मवादे आजीवनं मनुष्यस्य कर्मव्यापृतिर्नोपपद्यते। चरमे वयसि क्रियमाणानां तत्काल एव फलाजनकानां कर्मणां जीवने फलप्राप्तेरसम्भाव्यत्वात्, इत्यपि न शङ्कनीयम्, स्वतोऽधिकजीविनामुक्तकाले जनिष्यमाणानां च तादृशकर्मफलप्राप्त्यभिप्रायेण आप्राणान्तं कर्मव्यापृतेः सम्भवात्। मनुष्यः स्वसुखलाभायैव कार्यं कुरुते, इति न वक्तुं शक्यम्, लोकहितार्थमपि बहुषु कार्येषु मनुष्यस्य प्रवृत्तिदर्शनात्। यानि लोकहितावहानि कार्याणि कर्तुर्वर्तमाने जीवने तल्लाभाय न भवन्ति। तत्साध्यपुण्यस्य जन्मान्तरे फलाशयैव, तानि कार्याणि क्रियन्त इत्यपि न वक्तुं शक्यम्, वर्तमानजीवनान्तमेव स्वास्तित्वं मन्यमानैः जन्मान्तरे विश्वासरहितैरप्यनेकैराजीवनं क्रियमाणानां परैरेव प्राप्यलाभानां बहुवित्तव्ययायाससाध्यकार्याणां प्रत्यक्षसिद्धत्वात्।

शरीरं परार्थम्, सङ्घातरूपत्वात्, शय्यावत्, इत्यनुमानेन सिध्यन् परःशरीरभिन्न आत्मा न वाङ्मात्रेण युक्त्याभासजालेन वा निराकर्तुं शक्य इत्यपि वक्तुमनर्हम्, परार्थत्वस्य दुर्वचत्वात्, तथाहि परार्थत्वं यदि स्वभिन्नस्य भोगसाधनत्वम्, तदा दृष्टान्ते शय्यादौ तद् दुर्घटम्, स्वभिन्नतयोक्तानुमानात् पूर्वमात्मनो ग्रहीतुमशक्यत्वात् शरीरादेः ग्रहणे चातिरिक्तात्मवादे तदीयभोगाप्रसिद्धेः। परार्थत्वं यदि भोगानाश्रयत्वे सति भोगसाधनत्वम्, तदा पक्षे शरीरे हेत्वसिद्धिः अतिरिक्तावयविवादे शरीरस्य सङ्घातानात्मकत्वात्। यदि सङ्घातत्वं त्यक्त्वा जन्यत्वं हेतुरुच्येत, तदा व्याप्यत्वासिद्धिः, जडत्वस्योपाधित्वात्।

देहात्मवादे यागादिषु प्रवृत्तिरनुपपन्नेत्यपि न वक्तुं युक्तम्, वर्तमानजीवन एव फलप्रदेषु पुत्रेष्ट्यादियागेषु प्रवृत्तौ बाधकाभावात्। ये यागाः स्वर्गफलकतया निर्दिष्टाः, तेष्वपि प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना, यथावर्णितस्य स्वर्गस्य सर्वस्पृहणीयतया देहात्मवादिनामपि तत्कामनायाः

Scanned by CamScanner

सम्भवेन तदर्थं तादृशयागेष्वपि प्रवृत्तिसम्भवात्। यदि देहात्मवादे सति देहे स्वर्गो न लभ्यते, मा लभ्यताम्, आनुषङ्गिकं लोकप्रशस्त्यादिफलं तु लभ्यत एव, उद्देश्यभूतं फलमपि कर्तृदेहस्थितमनः प्रवेशास्पदे उत्तरभाविनि देहे भवितैव, परेभ्यो लाभप्रदेषु कर्मस्वपि सहृदयानां प्रवृत्तिबाहुल्यस्य लोकसिद्धतया तादृशयागेष्वपि मानवप्रवृत्तिः सुघटैव।

देहात्मवादे पुनर्जन्म नोपपद्यत इत्यपि शङ्का नोद्भवयितुमर्हा, अतिरिक्तात्मवादेऽपि पुनर्जन्मनः समर्थनासम्भवात् स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणक्षणसबंधरूपस्य जन्मनो नित्यात्मनो दुर्घटत्वात्, तदधिकरणस्य सर्वस्यैव क्षणस्य पूर्वपूर्वतदधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तस्य स्वाधिकरण-क्षणध्वंसानधिकरणक्षणप्रसिद्धेः। यदि च नवोत्पन्नेन देहेन आत्मन आद्यो विजातीयः संयोग एव तज्जन्मत्वेनोपचर्यते, तदा तादृशो जन्मोपचारो मनोद्वारेण देहात्मवादेऽपि शक्योपपत्तिक एव, तद्वादे देहस्य तथा जन्माभावेऽपि तज्जन्यादृष्टविशिष्टमनसो भाविना नवेन देहेन सह तादृशसम्बन्धसम्भवात्।

देहात्मवादे बन्धमोक्षव्यवस्थाया अनुपपत्तिरपि नापादयितुं शक्या, शरीरान्तरभोग्य-फलौपयिकादृष्टजनककर्मकर्तृत्वमेव बन्धः, तदभाव एव मोक्षः, इत्येवं बाधमोक्षयोः निर्वचनसम्भवात्, तथा हि यस्मिन् देहे न देहात्मत्वस्वरूपतत्त्वस्य योगप्रभवः साक्षात्कार, स शरीरान्तरभोग्यफलौपयिकादृष्टजनककर्मकर्तृत्वाद् बद्धः, यश्च तादृशं तत्त्वं योगमहिम्ना साक्षात्कृत्य तादृशकर्मविमुखः, स मुक्तः। बद्ध इव मुक्तोऽपि यदि निरन्वयं नश्यत्येव, तदा कुतः कोऽपि देहो मुक्तये तत्त्वासाक्षात्काराय वैषयिकं सुखमुपेक्षत, इत्यपि न शङ्कनीयम्, अतिरिक्तात्मवादेऽपि मुक्तात्मनो मृतोपमतया तादृश्याः शङ्कायाः समुद्भवात्।

देहगतानुभवजन्यं संस्कारं देहकृतकर्मजन्यमदृष्टं च वहतो नित्यस्य मनसः सम्बन्धेन नवनवेषु देहेषु पूर्वपूर्वदेहैरनुभूतस्यार्थस्य स्मरणं कृतकर्मणां फलभोगं चोपपाद्य देहात्मवादस्थापनया न कोऽपि लाभ इत्यपि वचो नोचितम्, न्यायवैशेषिकनये नित्यानां विभूनामनन्तजीवान्तमनां स्वीकारेण तदपेक्षया देहात्मवादे बहुलाघवाद् अतिरिक्तात्मवादे च विभूनां नित्यानां च जीवात्मनामनन्तैर्मूर्तद्रव्यैः अनन्तैः कालक्षणैश्च सहानन्तसम्बन्धानां तदुपत्त्यादीनां च कल्पनीयतया बहुगौरवात्।

किञ्चातिरिक्तात्मवादे प्राणिनां पूर्वार्जितकर्मादृष्टतन्त्रतया स्वस्थितिपरिवर्तनेऽस्वातन्त्र्येण परैः क्रियमाणस्य शोषणस्योत्पीडनस्य च मौनभावेनाभ्युपगमो दुर्निवारः, विषमायाः सामाजिक्याः, आर्थिक्याश्च व्यवस्थायाः प्रजासुखसौविध्योदासीनस्य क्रूरस्य शासनतन्त्रस्य वा उन्मूलने शोषितस्य पीडितस्य च समुदायस्य प्रवृत्तिर्दुर्घटा; किन्तु देहात्मवादे नैष दोषः, यतो देहात्मवादे मनुष्यस्यैष बोधः सुकरो यत् स इदम्प्रथमतयोत्पन्नो नास्ति, तस्य किमपि पूर्वकृतमीदृशं कर्म, यदनुरोधात् तेन परैः क्रियमाणं शोषणमुत्पीडनं च स्वकर्मफलं मत्वा निष्क्रियभावेन सह्येत, फलतया देहात्मवादी समुदायः स्वस्थितिपरिवर्तने स्वतन्त्रतया प्रवर्तितुं शक्नोति, तथा प्रवर्तमानश्च न्यायपूर्णां परस्परहितावहां सामाजिकीमार्थिकीं शासनिकीं च व्यवस्थां सम्पाद्य सुन्दरतरं विश्वं निर्मातुं प्रभवति।

Scanned by CamScanner

देहात्मवादे स्वसुखस्यैव सर्वैः काम्यतया, मरणोत्तरं च स्वकर्मणामुत्तरदायित्वस्याभावेन निःशङ्कीभूय मनुष्यः स्वसुखार्थमेव प्रवर्तेत, परार्थं च न चेष्टेत, परोत्पीडनेनैव यदि स्वाभ्युदयः साध्यः, तदा ततोऽपि न विरमेत्, इत्यपि नाशङ्कनीयम् लोकहिताय सोढक्लेशानां मृतपुंसां लोके जायमानायाः सम्मानचर्चाया इतिहासग्रन्थेषु तेषां सबहुमानमुल्लेखस्य च दर्शनेन स्वसुखाभिलाषशिथिलीकरणपूर्वकलोकहितावहकर्मसु प्रवृत्तिसम्भवेनोक्तदुष्प्रवृत्त्यभिवृद्धिभयस्य निरवकाशत्वात् ।

देहात्मवादेऽपरोऽप्येको गुणोऽयमस्ति यन्मनुष्योऽनैतिकं कदाचारकलुषितं स्वार्थप्रधानं जीवनं यापयतां जनानां लोकनिन्दां वीक्ष्य मरणोत्तरं त्रुटिपरिहारस्यावसराभावेन वर्तमान-देहपातात्पूर्वमेवात्मनो जीवनं नैतिकं निर्दोषं च यापयितुं सचेष्टो भवितुमर्हति, अतिरिक्तात्मवादे च भाविनि जन्मनि वर्तमानजीवनस्य त्रुटीनां परिहारस्याववसरप्राप्तिसम्भावनया वर्तमानं जीवनं सांसारिकसुखोपभोगेन नेतुकामस्तादृशसुखार्थमपेक्षितायाः समृद्धेः सम्पादनाय अन्यायपूर्णे कर्मण्यपि प्रवर्तितुमर्हति, तदेवं देहात्मवादे जीवने नैतिकताप्रतिष्ठापनस्याधिकतरं सम्भाव्यमानतया एष वाद एव लोकमङ्गलायोपादेयतां धत्ते इत्यतीव सुस्पष्टम् ।

(भू.पू.) कुलपतिवरः
वाराणसेयसम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य

Scanned by CamScanner